

«Από την έρευνα στη διδασκαλία»

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας | Παρασκευή 15 Απριλίου 2016

ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. Ε. | Επισκέπτης Καθηγητής (Ιστορία και Ερμηνευτική της Κλασικής Φιλολογίας) στο τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στο ικρίωμα της προτασιακής δομής: ένα μάθημα για την επιστημονική διδασκαλία του αρχαιοελληνικού Συντακτικού

Βιογραφικό σημείωμα

Ο Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Κλασικής Φιλολογίας). Είναι κάτοχος Μεταπτυχιακού και Διδακτορικού Διπλώματος Ειδίκευσης στην Κλασική Φιλολογία. Από το 2008 διδάσκει μαθήματα της ειδικότητός του στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης). Στα επιστημονικά του ενδιαφέροντα και δημοσιεύματα περιλαμβάνονται η ιστορία της κλασικής φιλολογικής επιστήμης στη νεώτερη Ελλάδα και Ευρώπη, η θεωρία και φιλοσοφία της κριτικής και εκδοτικής του κειμένου, ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος, η αρχαία ιατρική (Ιπποκράτης), ο Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης, η ελληνοϊουδαϊκή γραμματεία (μετάφραση των Εβδομήκοντα, Φίλων ο Ιουδαίος), η αρχαία λογοτεχνική θεωρία, η ρητορική τέχνη, η κλασική αρχαιότητα στον κινηματογράφο, η υφολογία και αρχαιογνωσία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

Με τη συνεργασία και την οικονομική ενίσχυση

«Από την έρευνα στη διδασκαλία»

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας | Παρασκευή 15 Απριλίου 2016

ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. Ε. | Επισκέπτης Καθηγητής (Ιστορία και Ερμηνευτική της Κλασικής Φιλολογίας) στο τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στο ικρίωμα της προτασιακής δομής: ένα μάθημα για την επιστημονική διδασκαλία του αρχαιοελληνικού Συντακτικού

Περίληψη εκπαιδευτικού σεμιναρίου

Η επιστημονική προτεραιότητα και μεθοδολογική αναγκαιότητα της διδασκαλίας του συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής στο πλαίσιο του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση προϋποθέτει τόσο τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του διδάσκοντος για τις διδακτικές αντιξοότητες του εγχειρήματος (που σχετίζονται με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τις διαμορφωμένες πεποιθήσεις των φορέων της νεοελληνικής εκπαίδευσης) όσο και την αναγνώριση των σαγηνευτικών προοπτικών που συνεπάγεται η μεθοδική διδασκαλία της αρχιτεκτονικής δομής του αρχαιοελληνικού λόγου. Ο διδάσκων την κλασική γραμματεία από θέση γνωστικής ισχύος δεν γνωρίζει μόνον πώς να υποβάλλει τις κατάλληλες ερωτήσεις και να καθοδηγεί δημιουργικώς τη μαθησιακή διαδικασία, αλλ'επιπλέον είναι ικανός να παραστήσει σχηματικώς το υλικό των ερωτήσεων και να το προσδιορίσει. Αν λ.χ. τον απασχολήσει η επιστημονική διδασκαλία του συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής, μπορεί να φανταστεί τρόπους απεικόνισης της προτασιακής δομής, ώστε να διευκολύνει την κατανόηση του ακροατηρίου του. Μπορεί π.χ. να καταφύγει στην ασυνεχή αντιγραφή του κειμένου στον πίνακα, δηλαδή στην αναπλήρωση των ελλειπτικών φράσεων και στη συνέχεια στην περιγραφική άρθρωση της δομής μιας περιόδου, ώστε να προβάλλονται οι δομικοί άξονες της φράσης. Με την ασυνεχή αναλυτική παράσταση του κειμένου δίνεται στους διδασκομένους η πλήρης εικόνα της συντακτικής συμμετρίας του κειμένου, την οποία σε τελευταία ανάλυση θηρεύουν οι θεράποντες του κλασικού λόγου και της απaráμιλλης ποιότητάς του. Με την παρούσα εισήγηση προτείνονται συγκεκριμένοι τρόποι προσέγγισης της διδακτέας ύλης, ερειδόμενοι σε μία πλήρως επιστημονική βάση που προοδοποιεί: α) την αποφασιστική ιχνηλασία των φαινομένων κατόπιν εποπτικής διάταξης της ύλης, και β) την προετοιμασία οργανωτικής δομής για την εκμάθηση των αρχών, καθώς επίσης και τύπων ασκησιολογίου για την προσπέλαση των βασικών φαινομένων.

Με τη συνεργασία και την οικονομική ενίσχυση

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΤΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ (ΚΙΚΠΕ)

«Από την έρευνα στη διδασκαλία»
Σεμινάρια για τα μαθήματα του σχολικού προγράμματος

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Βέροια, 18.03.2016

**«Στο ικρίωμα της προτασιακής δομής:
ένα μάθημα για την επιστημονική διδασκαλία του αρχαιοελληνικού Συντακτικού»**
(ύλη θεωρητικής κατεύθυνσης Γ' τάξης λυκείου, αδίδακτο κείμενο [θεματογραφία] στα αρχαία ελληνικά)

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: Δρ. Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος
Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ)
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nkalospy@phs.uoa.gr

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

(Θουκ. Β' 65, 1-4)

Τοιαῦτα ὁ Περικλῆς λέγων ἐπειράτο τοὺς Ἀθηναίους τῆς τε ἐς αὐτὸν ὀργῆς παραλύειν καὶ ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν ἀπάγειν τὴν γνώμην. Οἱ δὲ δημοσίᾳ μὲν τοῖς λόγοις ἀνεπείθοντο καὶ οὔτε πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον ἐς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὠρμηγνο, ἰδίᾳ δὲ τοῖς παθήμασιν ἐλυποῦντο, ὁ μὲν δῆμος ὅτι ἀπ' ἐλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομαῖς τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες. Οὐ μέντοι πρότερόν γε οἱ ζύμπαντες ἐπαύσαντο ἐν ὀργῇ ἔχοντες αὐτὸν πρὶν ἐζημίωσαν χρήμασιν. Ὑστερον δ' αὖθις οὐ πολλῶ, ὅπερ φιλεῖ ὅμιλος ποιεῖν, στρατηγὸν εἶλοντο καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν, ὧν μὲν περὶ τὰ οἰκεία ἕκαστος ἤλγει ἀμβλύτεροι ἤδη ὄντες, ὧν δὲ ἡ ζύμπασα πόλις προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

(Ελευθερίου Βενιζέλου)

Με τοιούτους λόγους προσεπάθει ὁ Περικλής καὶ τὴν ἐναντίον του ὀργὴν τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐξασθενίση καὶ τὸν νουν τῶν ν' ἀποτρέψη ἀπὸ τὰ παρόντα δεινά. Ἀλλ' ἐκεῖνοι δημοσίᾳ μὲν ἐπέισθησαν τελικῶς εἰς τοὺς λόγους του καὶ ὄχι μόνον πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους δὲν ἐστελλαν τοῦ λοιποῦ πρέσβεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν πόλεμον ἦσαν προθυμότεροι, ἰδιαίτερος ὅμως ἐξηκολούθουν νὰ βαρυθυμούν δια τὰ παθήματά των, ὁ μὲν πολὺς λαὸς διότι εἶχε στερηθῆ καὶ τὸ ὀλίγον που εἶχε προ τοῦ πολέμου, οἱ δ' ἕτεροι διότι εἶχαν χάσει ωραίας ιδιοκτησίας, ἀποτελουμένας ἀπὸ οἰκοδομὰς καὶ πολυτελεῖς ἐγκαταστάσεις εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν, καὶ τὸ χειρότερον ὅλων, διότι εἶχαν πόλεμον ἀντὶ εἰρήνης. Ἀλλ' ἡ γενικὴ ἐναντίον του Περικλέους ἀγανάκτησις κατηνύσθη μόνον ἀφοῦ τὸν ἐτιμώρησαν δια χρηματικῆς ποινῆς. Πρὶν ὅμως περᾶση πολὺς καιρὸς, με τὴν συνήθη ἀστασίαν του πλήθους, τὸν ἐξέλεξαν πάλιν στρατηγὸν καὶ του ἐνεπιστεύθησαν τὴν γενικὴν τῶν πραγμάτων διεύθυνσιν, καθόσον τὰς μὲν ἰδιωτικὰς τῶν λύπας ἠσθάνοντο ἤδη ὀλιγώτερον οἰξέως, δια τὰς δημοσίας δ' ἀνάγκας τῆς πόλεως τὸν θεωροῦσαν ἀνεκτίμητον.

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ

1. Ἡ σοβαρότητα τῆς διδασκαλίας τῶν κλασικῶν γλωσσῶν στὴ συνολικὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση.
2. Εἰσαγωγή στὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴν «επιστημονικὴ» διδασκαλία του Συντακτικοῦ.

3. Παρουσίαση της υπό εξέταση ενότητας και των μεταφραστικών επιλογών μας.
4. Το «τόδε τι» των συντακτικών επισημάνσεων.
5. Επίλογος για την αρχαιοελληνική θεματογραφία ως άθλημα της Τριτοβάθμιας Εκπ/σης.
6. Βιβλιογραφικές προτάσεις.

ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΗΣ ΕΙΣΗΓΗΣΗΣ

Η επιστημονική προτεραιότητα και μεθοδολογική αναγκαιότητα της διδασκαλίας του συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής στο πλαίσιο του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση προϋποθέτει τόσο τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του διδάσκοντος για τις διδακτικές αντιξοότητες του εγχειρήματος (που σχετίζονται με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τις διαμορφωμένες πεποιθήσεις των φορέων της νεοελληνικής εκπαίδευσης) όσο και την αναγνώριση των σαγηνευτικών προοπτικών που συνεπάγεται η μεθοδική διδασκαλία της αρχιτεκτονικής δομής του αρχαιοελληνικού λόγου. Ο διδάσκων την κλασική γραμματεία από θέση γνωστικής ισχύος δεν γνωρίζει μόνον πώς να υποβάλλει τις κατάλληλες ερωτήσεις και να καθοδηγεί δημιουργικώς τη μαθησιακή διαδικασία, αλλ' επιπλέον είναι ικανός να παραστήσει σχηματικώς το υλικό των ερωτήσεων και να το προσδιορίσει. Αν λ.χ. τον απασχολήσει η επιστημονική διδασκαλία του συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής, μπορεί να φανταστεί τρόπους απεικόνισης της προτασιακής δομής, ώστε να διευκολύνει την κατανόηση του ακροατηρίου του. Μπορεί π.χ. να καταφύγει στην ασυνεχή αντιγραφή του κειμένου στον πίνακα, δηλαδή στην αναπλήρωση των ελλειπτικών φράσεων και στη συνέχεια στην περιγραφική άρθρωση της δομής μιας περιόδου, ώστε να προβάλλονται οι δομικοί άξονες της φράσης. Με την ασυνεχή αναλυτική παράσταση του κειμένου δίνεται στους διδασκόμενους η πλήρης εικόνα της συντακτικής συμμετρίας του κειμένου, την οποία σε τελευταία ανάλυση θηρεύουν οι θεράποντες του κλασικού λόγου και της απαράμιλλης ποιότητάς του. Με την παρούσα εισήγηση προτείνονται συγκεκριμένοι τρόποι προσέγγισης της διδακτέας ύλης, ρειδόμενοι σε μία πλήρως επιστημονική βάση που προοδοποιεί: α) την αποφασιστική ιχνηλασία των φαινομένων κατόπιν εποπτικής διάταξης της ύλης, και β) την προετοιμασία οργανωτικής δομής για την εκμάθηση των αρχών, καθώς επίσης και τύπων ασκησιολογίου για την προσπέλαση των βασικών φαινομένων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΙΣΗΓΗΣΗΣ

Η διδακτική των φαινομένων του συντακτικού στο μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας προϋποθέτει ιδιαίτερο γνωστικό υπόβαθρο, βαθύτατη εμπειρία και εξοικείωση με το αντικείμενο των κλασικών γλωσσών αλλά και μεθοδολογική οργάνωση της διδασκαλίας του, ώστε η διάβαση από το θεωρητικό τμήμα στην πρακτική εφαρμογή να καθίσταται αβίαστη. Οι καταγεγραμμένες παρατηρήσεις για τη διδασκαλία του συντακτικού σε διάφορες χώρες του κόσμου συνήθως επισημαίνουν διάφορους πειραματισμούς βασισμένους σε μεθοδολογικούς τύπους. Ειδικότερα, στα εκπαιδευτικά συστήματα του νεώτερου και συγχρόνου ελληνικού κράτους μπορούμε να παρακολουθήσουμε συντηρητικές τάσεις που επικεντρώνονταν στην αποκλειστική διδασκαλία της ποικιλίας γραμματικοσυντακτικών φαινομένων με απώτερο στόχο την απόδειξη της γλωσσικής κατανόησης και την τόνωση του νεοελληνικού ιδιώματος (ακόμη και της καθομιλουμένης όπως την αντιμετώπιζαν οι θιασώτες του γλωσσικού ζητήματος). Πάντως, στη συνείδηση της μαθητιώσας νεολαίας η διδακτική πολιορκία γινόταν αντιληπτή περισσότερο ως νοητικός άθλος και λιγότερο ως άσκηση τυπικής λογικής. Στα τελευταία αναλυτικά προγράμματα, πέρα από την όποια θέση επεφύλασσαν στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών, διαπιστώνεται μία σταθερή θέση για τον απεγκλωβισμό του γλωσσικού μαθήματος από τις στερεότυπες θεωρήσεις του παρελθόντος (δηλαδή του ιστορικισμού του 19ου αιώνα και της *Altertumswissenschaft*). Σήμερα μάλιστα, η κυρίαρχη αντίληψη θα μπορούσε να συνοψιστεί στο αίτημα της μετάβασης από τη γλωσσοκεντρική στην κειμενοκεντρική εξέταση και την υπαγωγή της στην ανθρωπιστική-πολιτιστική μόρφωση.

Για να μην περιττολογήσουμε, οι προθέσεις μας να προκριθεί η επιστημονική προτεραιότητα και μεθοδολογική αναγκαιότητα της διδασκαλίας του συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (με την αυτονόητη διαφορά επιπέδων και απαιτήσεων

γνωσιολογικής πρόσκτησης) δεν συνεπάγονται την εισήγηση ενός νέου προτύπου αλλά την ανάγκη εδραίωσης μιας αποφασιστικής διδακτικής στάσης των διδασκόντων, τέτοιας που αφ' ενός προϋποθέτει τόσο τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του διδάσκοντος για τις διδακτικές αντιξοότητες του εγχειρήματος (που σχετίζονται με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τις διαμορφωμένες πεποιθήσεις των φορέων της νεοελληνικής εκπαίδευσης) όσο και την αναγνώριση των σαγηνευτικών προοπτικών που συνεπάγεται η μεθοδική διδασκαλία της αρχιτεκτονικής δομής του αρχαιοελληνικού λόγου, και αφ' ετέρου απομακρύνει ψευδοδιλήμματα που υποκρύπτουν προφάσεις ιδεολογικής σκοπιμότητας. Η επιστημονική, υπεύθυνη και τεκμηριωμένη, προσέγγιση της διδακτέας ύλης ερείδεται: α) στην αποφασιστική ιχνηλασία των φαινομένων κατόπιν εποπτικής διάταξης της ύλης, και β) στην προετοιμασία οργανωτικής δομής για τη θεωρητική εκμάθηση των αρχών, καθώς επίσης και τύπων ασκησιολογίου για την προσπέλαση των βασικών φαινομένων.

Δεν πρέπει, επομένως, να μας ξενίζει μία γλωσσοκεντρική προσέγγιση που συνδυάζεται και ολοκληρώνεται με την κειμενοκεντρική θεώρηση, αφού η συχνή διόδευση από τη λέξη στη φράση και πάλι στη λέξη επικεντρώνεται στα βασικά συντακτικά φαινόμενα με κριτήριο τη συχνότητα και λειτουργικότητά τους εν κειμένω. Πλέον, η γραμματική λεπτολογία στην εξαντλητική εκμάθηση κανόνων και εξαιρέσεών τους, υπηρετεί την αρχιτεκτονική δομή της φράσης και προετοιμάζει την ψυχολογική διάθεση του μαθητευομένου για την αναγνώριση της εσηματισμένης σειράς των λέξεων. Με αυτόν τον τρόπο ακόμη και η αναλυτική σύνταξη του κειμένου καθοδηγεί τόσο στη νεοελληνική απόδοση κατά τις περιστάσεις (σχολική μετάφραση, απόδοση ή ερμηνευτικό σχολιασμό). Το συντακτικό επίπεδο κατανοείται έτσι ως ένα πρώτο επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης στην άρθρωση του κειμένου και στη συνακόλουθη προθετικότητα του δημιουργού του. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για δομολειτουργικό πρότυπο-σύστημα διδασκαλίας αλλά με την προειδοποίηση ότι ανά πάσα στιγμή πρέπει να τεκμηριώνεται ο κανόνας μες από τα παραδείγματα και τη δυνατότητα αναγωγής των θεωρητικών αρχών σε διακειμενικά εργαλεία διαχρονικής μελέτης της γλωσσικής εξέλιξης. Προτείνεται η συστηματική και σταδιακή εξοικείωση των διδασκομένων πρώτα με τα απλούστερα και γνωστότερα φαινόμενα και έπειτα με τα συνθετότερα και λιγότερο γνωστά, δίχως η αναλυτική σύνταξη να αποτελεί αυτοσκοπό. Η φράση και η διάταξη των λέξεων θεωρούνται εξίσου σημαντικές αφορμές διδασκαλίας. Εννοείται πως οι ιδέες του Αδαμαντίου Κοραή για την συνθεώρηση της αρχαίας και της νεώτερης ελληνικής γλώσσας αποκτά νέο μεθοδολογικό προσανατολισμό στην πρόοδο της διδασκαλίας.

Η στροφή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (κάποτε Παιδαγωγικού Ινστιτούτου) σε διδακτικές επιταγές που υπαγορεύει η παγκόσμια πρακτική της διδασκαλίας της γραμματικής των λεγομένων ζωντανών γλωσσών, με τη χρήση πρακτικών όπως της επιλογής των αυθεντικών κειμένων και του ελέγχου των διαφόρων εκφραστικών ελιγμών βάσει του προς διδασκαλίαν φαινομένου (Καραδημητρίου, 2001: 66), απηχεί κυρίως δομική μεθοδολογία με τον προτεινόμενο διαχωρισμό σε κύριους και δευτερεύοντες όρους (Κουτσός, 2006: 62-66). Ο ενδιαφερόμενος μπορεί κάλλιστα να προστρέξει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, όπου παρατίθενται ασκήσεις με επίκεντρο όχι την λέξη αλλά την επικοινωνιακή-λειτουργική διάσταση των λέξεων και την τοποθέτησή τους στη φυσική ους σειρά (Κουτσός, 2006: 62). Όμως η ένθεση στον τίτλο του δοκιμίου μας του επιθετικού προσδιορισμού «επιστημονική» αποσκοπεί στην κριτική και δημιουργική εφαρμογή των συντακτικών γνώσεων, στην προετοιμασία, με άλλα λόγια, ενός επαγωγικού νοός που θα κατορθώσει συν των χρόνων να εμβαθύνει κατά βούληση στα μυστικά των κλασικών γλωσσών, ώστε να μην θεωρείται η μελέτη του συντακτικού εκλεκτική πολυτέλεια για τους οπαδούς των θεωρητικών αντικειμένων. Η υφολογική προέκταση του συντακτικού συνιστά σημαντική πτυχή της προκριτέας μεθοδολογίας, καθώς ενισχύεται συντελεστικά και από τη διακειμενική ανάλυση με τη βοήθεια παραλλήλων κειμένων και επιβεβαιώνει την ερμηνευτική αξιοποίηση των νοηματικών ερωτήσεων που εκμαιεύουν την επίκληση συντακτικών όρων ή ενοτήτων από το πρωτότυπο κείμενο, ούτως ώστε να διαλέγονται γόνιμα οι μαθητές εντοπίζοντας στοιχεία του πρωτοτύπου κειμένου. Η συνολική συντακτική σκευή ικανοποιεί τα σύγχρονα επιστημολογικά πορίσματα των νευροεπιστημών. Σε άλλα σημεία της βιβλιογραφίας προτείνεται η επίταση της διδακτικής προσπάθειας στη συγκρότηση της πρότασης και στη σύνδεση των προτάσεων, με κατασκευαστικό τρόπο διδασκαλίας, όπου ο διδάσκων ξεκινώντας από την πυρηνοειδή απλή πρόταση και προσθέτοντας τους διάφορους επιρρηματικούς προσδιορισμούς καταλήγει σε χρήσιμα επιμέρους συμπεράσματα, κατόπιν της διακρίβωσης των λειτουργιών των ονοματικών και των

ρηματικών συνόλων. Είναι αλήθεια πως η συνειδητοποίηση της προσθήκης ή της αλλαγής στοιχείων δομής τόσο στον παραδειγματικό (Landfester, 1997: 61-78) όσο και στον συνταγματικό άξονα (Landfester, 1997: 79-82) καθιστά ευληπτότερη τη λειτουργία των λέξεων στο φυσικό σύνολό τους, το συγκείμενο (context). Ακριβώς η απόδειξη της ζώσας προσέγγισης του λόγου, αφού υπό μία γλωσσολογική έννοια δεν υφίστανται «νεκρές γλώσσες» όταν αποδεικνύεται η χρηστική εφαρμογή τους σε επικοινωνιακά περιβάλλοντα, προκύπτει και στις περιπτώσεις εκείνες που ο διδάσκων εθίζει τους μαθητές του στην αξιοποίηση της συντακτικής ισοδυναμίας των όρων μιας πρότασης και στον έξυπνο μετασχηματισμό του κειμένου μέσω της αντικατάστασης των ισοδυνάμων μερών.

Εξυπακούεται ότι εφ' όσον ο υπογράφων φέρει την ευθύνη των απόψεών του για τη βαρύτητα της κατάρτισης ελληνιστών φιλολόγων, καθώς –για να παραφράσουμε τα λόγια του αοίδιμου Συκουτρή– «από την αυστηράν εκείνην σχολήν του Scaliger, του Bentley, του Κοραή, του Bekker και του Κόντου πρέπει να περάση οιοσδήποτε θέλει εις προσωπικήν να έλθη σχέσιν προς των αρχαίων το πνεύμα, όστις θέλει να γίνη αληθινός φιλόλογος» (βλ. Καλοσπύρος, 2003), η επιστημονική διδασκαλία του συντακτικού κινδυνεύει θανάσιμα και τίθεται εν αμφιβόλω εάν υπαχθεί στην ελλιπή φιλολογική κατάρτιση και στην αναγκαστική ευκαιριακή καταφυγή σε φροντιστηριακά εγχειρίδια (κατ' ευφημισμόν βοηθήματα) αμφιβόλου γνωστικής υπόστασης, όπου οι έτοιμες συνταγές καταρρακώνουν τη μαγεία της ουσιαστικής επαφής με τον πολυποίκιλο αρχαιοελληνικό λόγο. Είτε, λοιπόν, με συνοπτικότερα (π.χ. Crespo, Conti & Maquieira 2003 ή Smyth, 1956: 255-683) είτε με αναλυτικότερα έγκριτα κοσμήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας και λογιόσύνης (Schwyzer, 1988 ή Kühner & Gerth, 1992), ο εκκολαπτόμενος φιλόλογος και ο ισόβιος σπουδαστής των κλασικών γραμμάτων θα μυείται στον κόσμο των ζωτικών λέξεων.

Για να εξετάσουμε τον κατάτεχνο χαρακτήρα της Αρχαίας Ελληνικής μες από τα σχήματα λόγου (figurae και tropi), τις μονάδες (λέξεις, κώλα, κόμματα και περιόδους) που συγκροτούν και οργανώνουν τον λόγο, και τη συνειδητή επιδίωξη της ρυθμικής συμμετρίας (Καζάζης, 1992: 72) και να διεισδύουμε, συγχρόνως, στην πολυπλοκότητα της αρχιτεκτονικής δομής της αρχαίας γλώσσας –κομβικό σημείο για τον χαρακτηρισμό της διδασκαλίας του συντακτικού ως τελεσφόρας–, ίσως πρέπει να ανασυνταχτούμε, προκειμένου να αντιμετωπίσουμε υπό σοβαρότερη προοπτική τις κατ' εξοχήν ασκήσεις μετασχηματισμού (άρα και τα προπαρασκευαστικά στάδια εξάσκησης σε αυτές) του λόγου, τις λεγόμενες μεταφορές από τη νέα ελληνική γλώσσα στην αρχαία και τανάπαλιν. Με αυτή την αμφίδρομη περιαγωγή του έλληνος λόγου από το πρότερο προς το λογικώς και αφηγηματικώς ύστερο, από τη γενετική αιτία του λόγου προς τον τελικό στόχο του (Καζάζης, 1992: 75), η πειραματική παραγωγή αρχαιοελληνικού κειμένου αναδεικνύει τη συντακτική κατανόηση των φαινομένων και τη σύνδεσή τους με την επικοινωνιακή αμεσότητα του γλωσσικού φαινομένου, καθώς οι συντακτικές ασκήσεις θα συντηρούν την απομνημονευτική χροιά των θεωρητικών βημάτων. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί (Καζάζης, 1992: 155), «χρειαζόμαστε, ακόμη, δικά μας απεικασματα των πρωτότυπων κειμένων, γιατί μόνον αντικρίζοντας είδωλο και “πραγματικό” κείμενο μπορεί ο δάσκαλος να ζωντανέψει τα κεφάλαια εκείνα του συντακτικού που είτε ποτέ δεν διδάσκονται είτε ποτέ δεν μπορούν να διδάξουν κανέναν λόγω της αφηρημένης μορφής της έκθεσής τους στα εγχειρίδια. Με την αντιβολή συγκεκριμένων συγγραφικών δειγμάτων μπορεί να μετρηθεί η απόσταση που χωρίζει δύο κατά περιεχόμενο “ισοδύναμα” κείμενα και συλλαμβάνεται ό,τι συνιστά το περίφημο ήθος του αρχαίου λόγου: είδαμε τι ευαίσθητος και ευλύγιστος φορέας νοήματος είναι η αρχαία περίοδος· πώς στο εσωτερικό της στήνεται το ικρίωμα της παράταξης και της υπόταξης· πώς σχηματίζεται η αιχμή του συλλογισμού σε μια πορεία από το λογικά προηγούμενο προς το λογικά επόμενο· πώς κατανέμονται οι πυκνώσεις και οι αραιώσεις του λόγου στα ονοματικά και στα ρηματικά κώλα και κόμματα· πώς διορθώνει η ποικιλότητα, διά των μορίων, έμφαση την φαινομενικώς χαώδη νομοθεσία της θέσης των λέξεων και πώς το σύνολο το κυβερνά ο αριθμός και το κάνουν να κυματίζει ο ρυθμός και τα ρητορικά σχήματα».

Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε μερικές από τις εφαρμογές της επιστημονικής αντίληψης στη διδασκαλία του συντακτικού και στην αξιολόγησή της. Οι ιδιαίτερες δεξιότητες που αναμένεται να προκαλέσει η συστηματική άσκηση σε πολλές από αυτές, είναι δυνατόν να αναβαθμίσουν σημαντικά και τις παραστάσεις του εκπαιδευτικού κόσμου όσον αφορά στη σοβαρότητα της προγονικής γλώσσας

μας. Με βάση το δομικό μοντέλο (Ellis & Schachter, 1973) ακολουθούν μερικές εφαρμογές του τρόπου που προτείνουμε:

i) Η πολύ γνωστή στη σχολική πρακτική, συντακτική αναγνώριση μεμονωμένων όρων, αφού προηγουμένως χωριστεί κάθε περίοδος ή ημιπερίοδος του κειμένου στις κύριες και στις δευτερεύουσες προτάσεις. Ενδείκνυται ως πρώτο βήμα για τους αρχάριους μαθητές και ως βασικό γύμνασμα στον τομέα της θεματογραφίας (αδιδάκτου κειμένου), αρκεί να υφίστανται α) η μελέτη των τρόπων παρατακτικής και υποτακτικής σύνδεσης των προτάσεων, και β) ο απαραίτητος σχολαστικός έλεγχος της εισαγωγής και εκφοράς των προτάσεων.

ii) Η αναδιατύπωση των επιδεχομένων εναλλακτική διατύπωση μερών μιας φράσης με τις συνακόλουθες μεταβολές στη σύνταξη. Έστω λ.χ. το γνωστό επίγραμμα του Σιμωνίδη για τους τριακόσιους του Λεωνίδα: ὦ ξεῖν' ἀγγέλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι. Η πεζολογική αττική μεταφορά του εν λόγω επιγράμματος (Görgemanns, Baumbach & Köhler, 2004: 109) μπορεί να σημειωθεί ως έπεται:

ἄγγελλε τοῖς Λακεδαιμονίοις, ὦ ξένε, ὅτι ἐνθάδε τεθάμμεθα,
ἄγγειλον Σπαρτιάταις τῆδε
οὐ (ἐκείνοι) ἐκέλευσαν ἡμᾶς μένειν
παρήγγειλαν ἡμῖν
ἐνετείλαντο ἡμῖν
προσέταξαν ἡμῖν

iii) Η λογική της χρήσης των ισοδυνάμων συντακτικῶς μερών, π.χ. (Görgemanns, Baumbach & Köhler, 2004: 121):

Ὅμηρος διδάσκει καλὸν εἶναι τοὺς μὲν φίλους ὠφελεῖν τοὺς δ' ἐχθροὺς βλάπτειν
δοξάζει ὀνινάναι κακουργεῖν
εὐεργετεῖν εὖ ποιεῖν
εὖ ποιεῖν κακῶς ποιεῖν.

Σωκράτης δ' ἔλεγεν ὅτι δεῖ καὶ φίλους καὶ ἐχθροὺς ὅς δ' ἠδικήθη, τοῦτον
ὅς δ' ἂν ἀδικήθη, τοῦτον
τὸν δ' ἀδικηθέντα

οὐ δεῖ τὸν ἀδικήσαντα ἀνταδικεῖν.

iv) Η μετατροπή της ενεργητικής σύνταξης σε παθητική. Προσοχή στη συντακτική εκφορά των ρηματικῶν επιθέτων σε -τός και -τέος.

v) Η ανάλυση των μετοχικῶν φράσεων σε αντίστοιχες ρηματικές και η σύμπτυξη προτάσεων σε μετοχές.

vi) Η μεταφορά του ευθέος λόγου σε πλάγιο (εξηρητημένο) λόγο με διαφορετικά ρήματα εξάρτησης και εναλλαγή οπτικῶν γωνιῶν, και το αντίστροφο. Ιδιαίτερη προσπάθεια καταβάλλεται στους εξαρτημένους υποθετικούς λόγους και σε ορισμένα φαινόμενα που σχετίζονται με την απαρεμφατική εκφορά. Παράδειγμα για το τελευταίο (Ellis & Schachter, 1973: II, 722-725):

vi. 1) ἀντιλέγει σοι· οὐ λέξεις τοῦτο → ἀντιλέγει σοι τὸ μὴ λέξειν τοῦτο
οὐ παύω σε· δηλώσεις τοῦτο → οὐ παύω σε τὸ μὴ οὐ δηλώσειν τοῦτο

vi. 2) ἰκανὸς εἰμι. οὕτως οἶμαι → οἶμαι ἰκανὸς εἶναι
οὐ πάνυ ἐννοῶ. οὕτως οἶμαι → οἶμαι οὐ πάνυ ἐννοεῖν
ὧδε ἔρχονται. οὕτως οἶονται → οἶονται ὧδε ἔρχεσθαι/ίεναι

vi. 3) ἰκανὸς ἐστί. οὕτως οἶμαι → οἶμαι αὐτὸν ἰκανὸν εἶναι
οὐκ ἐγείρετε. οὕτως οἶμαι → οἶμαι ὑμᾶς οὐκ ἐγείρειν

vi. 4) ζητήσω τὸ δῶρον. οὕτως οἶει → οἶει με ζητήσειν τὸ δῶρον
σχήσουσι τὴν ἵππον. οὕτως οἶμαι → οἶμαι αὐτοὺς σχήσειν τὴν ἵππον
σφῶ ἐπιδείξετον τὴν σοφίαν αὐτοῖν. οὕτως οἰόμεθα → οἰόμεθα σφῶ ἐπιδείξειν τὴν σοφίαν αὐτοῖν

vii) Η εικασία συμπλήρωσης κενῶν ή συνεχειῶν σε φράσεις δανεισμένες από αυθεντικά κείμενα.

viii) Η ασυνεχής αντιγραφή, δηλαδή η αναπλήρωση των ελλειπτικών φράσεων και εν συνεχεία η περιγραφική άρθρωση της δομής μιας περιόδου, ώστε να προβάλλονται οι δομικοί άξονες της φράσης. Ας υποθέσουμε λ.χ. ότι πρόκειται να διδάξουμε το ανωτέρω παρατιθ. απόσπασμα από τον Θουκυδίδη (Β' 65, 1-4). Συμπληρώνουμε τους ελλείποντες ως ευκόλως εννοούμενους όρους, με αναδιάταξη των λέξεων, ώστε να αποδεικνύεται η κανονική σειρά των όρων:

Ὁ Περικλῆς λέγων τοιαῦτα ἐπειρᾶτο παραλύειν τε τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἐς αὐτὸν ὀργῆς καὶ ἀπάγειν τὴν γνώμην (τῶν Ἀθηναίων) ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν. Οἱ δὲ δημοσίᾳ μὲν τοῖς λόγοις ἀνεπείθοντο καὶ οὔτε πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον (πρέσβεις) ἔς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὠρμηγντο, ἰδίᾳ δὲ τοῖς παθῆμασιν ἐλυποῦντο, ὁ μὲν δῆμος (ἐλυπεῖτο) ὅτι ἀπ' ἑλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ (ἐλυποῦντο) ἀπολωλεκότες καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομίαις τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες. Οὐ μέντοι πρότερόν γε οἱ ζύμπαντες ἐπαύσαντο ἐν ὀργῇ ἔχοντες αὐτὸν πρὶν ἐζημίωσαν χρήμασιν. Αὐθις δ' οὐ πολλῶ ὕστερον, ὅπερ ὅμιλος φιλεῖ ποιεῖν, εἶλοντο (αὐτὸν) στρατηγὸν καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν (αὐτῶ), ὄντες μὲν ἤδη ἀμβλύτεροι (πρὸς ταῦτα) ὧν ἤλγει ἕκαστος περὶ τὰ οἰκεία, νομίζοντες δὲ εἶναι (τὸν Περικλέα) πλείστου ἄξιον (πρὸς ταῦτα) ὧν προσεδεῖτο ἡ ζύμπασα πόλις.

Μία ασυνεχής αντιγραφή των φράσεων του κειμένου θα μπορούσε να έχει την ακόλουθη αρμολόγηση:

τοιαῦτα ὁ Περικλῆς λέγων ἐπειρᾶτο

τοὺς Ἀθηναίους τῆς ΤΕ ἐς αὐτὸν ὀργῆς παραλύειν

ΚΑΙ ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν ἀπάγειν τὴν γνώμην

Εδώ φαίνεται η εξάρτηση των δύο τελικών απαρεμφάτων από το ρήμα με τη βοήθεια των συμπλεκτικών συνδέσμων που βεβαιώνουν τη εσωτερική σύνδεση των όρων.

παραλύειν ¹ τοὺς Ἀθηναίους ² τῆς ὀργῆς ἐς αὐτὸν (εμπρόθ. προσδ. εχθρικής διάθεσης)

ἀπάγειν ³ τὴν γνώμην ⁴ ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν (εμπρόθ. προσδ. απομάκρυνσης)

Η αντιστοιχία μεταξύ συντακτικής εκφοράς με άμεσο και έμμεσο αντικείμενο και συντακτικής εκφοράς με αντικείμενο και εμπρόθετο προσδιορισμό είναι πρόδηλη.

Μετά μπορούμε να σημειώσουμε την παρατακτική σύνδεση προτάσεων με την ισόρροπη εκφραστική δομή:

οἱ δὲ δημοσίᾳ ΜΕΝ τοῖς λόγοις ἀνεπείθοντο

ΚΑΙ ΟΥΤΕ πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον

ἔς ΤΕ τὸν πόλεμον μᾶλλον ὠρμηγντο,

ἰδίᾳ ΔΕ τοῖς παθῆμασιν ἐλυποῦντο.

Η εκπληκτική ομορφιά του κλασικού θουκυδίδειου λόγου με τη δήλωση της επιρρηματικής αιτιολογικής σχέσης εκτείνεται με την αντιστοιχία μεταξύ δευτερεύουσας πρότασης και μετοχών (αλλά και κατόπιν με τη γενική της αιτίας ὧν από το ρήμα ἤλγει):

ὁ ΜΕΝ δῆμος + Ρ

ὅτι ἀπ' ἑλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων,

οἱ ΔΕ δυνατοὶ + Ρ

καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομίαις τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες.

Οι δοτικές του μέσου προσδιορίζουν την αιτιατική σε ρόλο επιθετικού προσδιορισμού καλά:

καλά (: οἰκοδομίαις ΤΕ ΚΑΙ πολυτελέσι κατασκευαῖς) κτήματα

Η προεξαγγελτική παράθεση στη συνήθη μορφή της και ακολούθως με τη μορφή αναφορικής πρότασης:

[...], τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες

[...], ὅπερ φιλεῖ ὅμιλος ποιεῖν, στρατηγὸν εἶλοντο καὶ [...] κτλ.

Από την ως άνω ασυνεχή αναλυτική περι-γραφή του κειμένου εκτίθεται στους διδασκομένους η πλήρης εικόνα της συντακτικής συμμετρίας του κειμένου, την οποία σε τελευταία ανάλυση θηρεύουμε οι θεράποντες του κλασικού λόγου και της απαράμιλλης ποιότητάς του.

ix) Οι ασκήσεις αντιστρόφου θέματος (μεταφορά νεοελληνικού λόγου σε αρχαιοελληνικό) ή έκφρασης (συγγραφής) παραγράφων σε αττική γλώσσα.

x) Ερωτήματα τύπου κριτικής του κειμένου (Textkritik) με πολλή διάκριση στον βαθμό δυσκολίας και στην κατάλληλη επιχειρηματολογία που μπορούμε να επιστρατεύσουμε για τα υφολογικά τεκταινόμενα ή την (ανα)νοηματοδότηση του χωρίου (για την προηγούμενη κατηγορία εφαρμογών και αυτή βλ. Καλοσπύρος, 2007: passim). Εννοείται ότι ο διδασκόμενος επιλέγει μεταξύ πιθανών λύσεων είτε κριτικών εικασιών (coniecturae) είτε διαφόρων γραφών (variae lectiones).

xi) Οι γνωστές ασκήσεις αιδιάκτου κειμένου, που ολοκληρώνονται με τη μεταγραφή του αρχαίου κειμένου σε νεοελληνικό λόγο, όπερ σημαίνει και την επίλυση υφολογικών σκοπέλων που συνδέονται με την επαρκή κατανόηση χωρίων. Εδώ αναδεικνύεται επίσης η σημαίνουσα θέση των λεγομένων μορίων.

xii) Ο εντοπισμός και ο σχολιασμός της αισθητικής λειτουργίας των σχημάτων του λόγου.

Καλό θα ήταν να έχουμε ετοιμάσει τη δική μας τράπεζα θεμάτων κατά συντακτικό φαινόμενο, στον τύπο ενός εγχειριδίου ασκήσεων και επανάληψης συντακτικών εφαρμογών με ειδικό ερωτηματολόγιο (π.χ. Menge, Thierfelder & Wiesner, 1999).

Τέλος, στο κρίσιμο για τη βιωσιμότητα μιας πρότασης διδασκαλίας ερώτημα σχετικά με την ουσία του εγχειρήματος, η απάντηση μπορεί να αποβεί μοιραία ή κωμική αναλόγως της συνειδητοποίησης των επιχειρούντων. Αν η πεμπουσία του συντακτικού έγκειται στην αρμονική σχέση των μονάδων του λόγου και στην ενδεχόμενη μεταβολή των σχέσεων για λόγους επανέκφρασης, η πεμπουσία της διδασκαλίας του έγκειται στην ερωτική σχέση και καθημερινή μαθητεία που εμπνέει η ίδια η γνωριμία με τα κλασικά κείμενα. Το μυστικό της γνωριμίας προδίδει ο σωστός τρόπος να ρωτάμε το κείμενο και να ακούμε υπομονετικά τις απαντήσεις του.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Crespo, E., Conti, L., & Maquieira, H. (2003). *Sintaxis del griego clásico*. Madrid: Gredos
- Ellis, C. D., & Schachter, A. [Griffith, J. G.] (1973). *Ancient Greek. A Structural Programme*. τόμ. I & II, αναθεωρ. έκδ., Montreal & London: McGill-Queen's University Press
- Görgemanns, H., Baumbach, M., & Köhler, H. (2004). *Griechische Stilübungen. Übungsbuch zur Formenlehre und Kasussyntax*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter
- Καζάζης, Ι. Ν. (1992). *Αρχαιοελληνικός πεζός λόγος. Προλεγόμενα στην τέχνη της γραφής του*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη
- Καλοσπύρος, Ν. Α. Ε. (2003). Η Ιστορία της Κλασικής Φιλολογίας ως πρόταση επιμορφωτικού έργου για τους φιλόλογους, ήτοι *De licio eruditionis classicae restituendae*. *Φιλολογική* 83, 21-27
- _____ (2007). *Η ανάταξη της ερώτησης στο μάθημα των κλασικών γλωσσών*. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας
- Καραδημητρίου, Α. Κ. (2001). *Διδακτική των Αρχαίων Ελληνικών (από πρωτότυπο και μετάφραση)*. Θεωρία και πράξη. Θεσσαλονίκη: Ζήτη
- Κουτσός, Μ. Θ. (2006). *Διδακτική του αρχαιοελληνικού λόγου*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη
- Kühner, R., & Gerth, B. (1992). *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Zweiter Teil: Satzlehre*. τόμ. I και II, πανομοιότ. ανατ. της 3^{ης} έκδ. του 1898 & 1904, Hannover: Hahnsche Buchhandlung [μτφρ. της 2^{ης} γερμ. έκδ. Σταθάκης, Ε. Γ., Αθήνα: «Δωδώνη», 1884]
- Landfester, M. (1997). *Einführung in die Stilistik der griechischen und lateinischen Literatursprachen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Menge, H., Thierfelder, A., & Wiesner, J. (1999). *Repetitorium der griechischen Syntax*. 10^η διορθ. και επηρξ. έκδ., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Schwyzler, E. [επιμ. έκδοσης Debrunner, A.] (1988). *Griechische Grammatik. Zweiter Band: Syntax und syntaktische Stilistik*. 5^η πανομοιότ. έκδ., München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung [μτφρ. Παπασιμίνας, Γ. Ε. & Χαιρόπουλος, Π., Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 2002]
- Smyth, H. W. [αναθεωρ. από τον Messing, G. M.] (1956). *Greek Grammar*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Τζουγανός, Ν.Δ. (1963). *Σύνταξις της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης. Ο υποτεταγμένος λόγος*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»
- Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. (ανατύπ. 1997)